

‘Het slechten der forten’ afgebeeld op twee rekenpenningen uit 1580

Wie in de Nationale Numismatische Collectie (NNC) op trefwoord Harlingen zoekt, vindt 39 (prijs)penningen. Hieronder bevinden zich zes rekenpenningen of jetons welke betrekking hebben op het afbreken van de forten van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren. In NUMIS komen we maar één penning tegen. Ze zijn volgens het muntteken ‘leeuwjtje’ geslagen in Leeuwarden. De penningen worden door Van Loon-1 op pagina 281 beschreven als gedenk- en legpenning.¹ In het standaardwerk door Dugniolle worden twee typen rekenpenningen besproken waarop het slechten van de forten is afgebeeld.² Ze dragen alle het jaartal 1580. Blijkbaar ging het om een belangrijke gebeurtenis. Mijn belangstelling in deze penningen is te verklaren omdat ze betrekking hebben op mijn geboorteplaats Harlingen.

Beknopte geschiedenis van Harlingen

Op de website toentoe.nl is veel informatie over Harlingen te vinden.³ Omstreeks 1157 sticht Eilwardus Ludinga het klooster Ludingakerke in het dorp Almenum. De monniken graven grachten om de handelsvaart beter mogelijk te maken. De buurt ten westen van Almenum, Harlingen, wordt daardoor zó belangrijk dat deze in 1234 stadsrechten krijgt. De stad ontwikkelde zich tot een belangrijke havenstad, profiterend van de handel over zee voor Friesland en Groningen. In de zestiende eeuw was Harlingen de Friese toegangspoort over zee. De stad was dan ook betrokken bij de Hanzehandel. Schepen met goederen als graan, hout, vis, zout en textiel werden vanuit de haven van Harlingen verder Friesland binnengebracht. Harlingen had in die tijd nog geen wallen. De stad werd begrensd door – met de klok mee – de huidige Noorderhaven, Noordijs en de

Braun en Hogenberg, *Harlingen*. 1594, 280 x 140 mm (particuliere collectie)

gedempte grachten waar tegenwoordig de Heiligeweg en Schritsen lopen.

Bij zee, aan de westzijde van Harlingen, werd op last van de hertogen van Saksen in 1495 een blokhuis of artillerie-fort gebouwd. Dit blokhuis lag ten zuiden van de havenmond en het beheerste zowel de stad en de haven als de toegangen tot het achterland. Daarmee werd de strategische ligging van deze meest noordelijke Zuiderzeehaven van Friesland en van de latere Nederlanden onderstreept. Tussen 1500 en 1600 groeide Harlingen uit tot de belangrijkste haven van Friesland en de tweede stad van het gewest. Bij de grote overstroming in 1502 sloeg het water grote gaten in de muren van het blokhuis. Met riet en hout werden dijken in zee aangebracht om dit in de toekomst te voorkomen. De drost van Harlingen, Frits van Grombach, liet in maart 1515 de buurt rond de Grote Kerk in zijn eigen stad, op de eerst getoonde kaart in dit artikel buiten het centrum, in brand steken om ruimte te maken voor een tweede blokhuis. Na 1565 werd de stad naar het westen uitgebreid. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd de stad versterkt met verdedigingswallen en poorten.

Op 1 november 1570 werd Friesland getroffen door de Allerheiligenvloed. Er was onenigheid

over de te betalen kosten voor dijkherstel totdat Caspar de Robles zich ermee ging bemoeien. Nu nog staat de 'Stenen man' bij Harlingen als dank aan een vijand die zich hierdoor in Friesland geliefd had gemaakt. Vanaf december 1573 was Caspar de Robles stadhouder van Friesland. Op 23 november 1576 werd hij echter door zijn eigen troepen in Groningen gevangengenomen omdat hij ze niet op tijd betaalde. Op voordracht van Willem van Oranje werd George van Lalaing, beter bekend als graaf van Rennenberg of kortweg Rennenberg (Hoogstraten 1536 – Groningen 23 juli 1581), benoemd tot stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel. Dit was na het sluiten van de Pacificatie van Gent in 1576, waarbij de zeventien provinciën een unie vormden tegen Philips II van Spanje. Rennenberg was afkomstig uit een Henegouws geslacht van landsbestuurders. Zijn ouders waren Filips van Lalaing, tweede graaf van Hoogstraten en Anna van Rennenberg.⁴ In Friesland was de positie van Rennenberg als stadhouder sterk afhankelijk van de blokhuizen in Leeuwarden, Harlingen en

Stavoren. Het Harlinger blokhuis was tijdens de opstand bezet door de Spaanse troepen en was alleen maar belangrijker geworden. Het grootste gevaar kwam destijds immers van de Watergeuzen op de Noordzee, de Wadden en de Zuiderzee. Toen het met Spaansgezinde troepen bezette blokhuis begin februari 1580 door een list in handen van de opstandelingen viel, verzuchtte de Spaanse landvoogd Parma dat hij hiermee zijn 'principale fortresse de Frize' kwijt was geraakt.⁵

Nadat met Stavoren (sinds 1572) en Leeuwarden (sinds 1576) alle drie de steunpunten door de Staten van Friesland met hulp van de inwoners van de drie steden ingenomen waren, werd Rennenberg onbekwaam verklaard voor het stadhouderschap in Friesland. Na de verovering van de steden Kampen en Deventer voor de Staten verklaarde Rennenberg zich in maart 1580 voor de koning van Spanje. Sindsdien is hij in de Nederlanden vooral bekend geworden door zijn als 'verraad' gebrandmerkte overgang naar Spaanse zijde tijdens de Tachtigjarige Oorlog. In februari 1580 werden de drie ingenomen blokhuizen onbruikbaar gemaakt wat wel werd beschouwd als het begin van de Friese vrijheid.

Nadat het blokhuis van Harlingen op 5 februari 1580 in handen van de opstandelingen kwam, werd – op aandringen van Willem van Oranje – onmiddellijk overgegaan tot een omvangrijke, reeds in 1565 voorgenomen, stadsuitbreiding. Het kwam erop neer dat de grachten aan de stadzijde werden gedempt en er een aarden wal werd aangelegd. Gelijktijdig werd het blokhuis aan de stadzijde geopend door het slopen van het grote poortgebouw, het zuidoostelijke bastion en het egaliseren van de wallen aan de noord-, oost- en

Jacob Lous, Kaart van Harlingen. 1610, fragment, afmeting geheel: 823 x 1039 mm (collectie: Tresoar, inv. 010567)

literatuur	drie forten	David Goliath	pijlenbundel	tekst voorzijde	tekst keerzijde	muntteken	opmerkingen
Dugniolle -; vLoon-1281.1	voorzijde	keerszijde		PRINCIPIV RECVPERATÆ LIBERTATIS FRI	Ao 80 / A DOMINO FACTVM EST ILLVD	Friesland	zilver verguld
Dugniolle 2805; vLoon-1281.2	voorzijde	keerszijde		Principium libertatis 1580	A DOMINO FACTVM EST ILLVD	Leeuwarden	koper, zilver, vierkante afslag
Dugniolle 2806; vOrden-1853	voorzijde		keerszijde	Principium libertatis 1580	Concordia Frisiae libertas	Leeuwarden	koper, zilver

Literatuurverwijzingen naar de penningen

Detail met de afbraak van de forten (foto: TMNK00254)

zuidzijde. De uit circa 1610 daterende vogelvluchtk kaart van de Harlinger stadsbouwmeester Jacob Lous laat zien dat de bebouwing langs de zuidelijke wal bleef staan. Dat gold ook voor de beide westelijke rondelen met de daar tussengelegen wal, waarin de westervoort van het blokhuus inmiddels was dichtgezet.

De penningen

De tabel toont de nummers waaronder de penningen zijn beschreven door Dugniolle, Van Loon en Van Orden.⁶ Op de voorzijde van de penningen staat een afbeelding van het gedeeltelijk afbreken van de drie veroverde forten. Daarboven de letters: L. 1. H. 5. ST. 18. Dit betekent dat het fort van Leeuwarden op de 1ste, het slot van Harlingen op de 5de en het slot van Stavoren op de 18de februari 1580 geslecht zijn. Dit werd als het begin van de Friese vrijheid gezien, wat blijkt uit het omschrift: (wapen van Friesland) PRINCIPIV * RECVPERATÆ * LIBERTATIS * FRI * of (wapen van Leeuwarden) PRINCIPIVM * LIBERTATIS * 1580 *

Linksboven, rechtsboven en middenonder zijn de drie forten te zien. Met paarden en (kruis) wagens wordt door werklieden (bouw)materiaal afgevoerd. Op de keerzijde wordt het gevecht afgebeeld tussen de Nassausche David oftewel Willem van Oranje (met slinger) tegen de Spaanse Goliath (met helm) op wiens schild het jaar '80 staat. Het omschrift is: A * DOMINO - * FACTVM * EST * ILLVD * (van psalm 118 vers 23, dit is door de Heer geschiedt). Dugniolle beschrijft onder de nummers 2807-2810 nog meer penningen over het begin der Friese vrijheid, maar hierop staat het slechten van de forten niet afgebeeld.

Voorzijde: het afbreken van de drie forten met in het omschrift het wapenschild van Friesland. Omschrift: PRINCIPIV * RECVPERATÆ * LIBERTATIS + FRI +, in het veld: L. I. H. 5. ST. 18 / . F (Leeuwarden 1 -, Harlingen 5 -, Stavoren 18 februari) Keerzijde: David met slinger (Willem van Oranje) en Goliath (Spanje) in gevecht, in het schild Ao 80. Omschrift: A + DOMINO - * FACTVM * EST * ILLVD * 1580, zilver, verguld, 44 mm. Collectie: NNC PE-00638. Referentie: Van Loon-1 281.1. Opmerking: van dit type bevinden zich ook exemplaren met variaties in afmeting en gewicht in: Rijksmuseum NG-VG-1-430, Fries Museum N12156, N12157, NA07927 en NA00697, Teylers Museum TMNK 00253, 00254 en Zuiderzeemuseum Enkhuizen 007052.

Voorzijde: het afbreken van de drie forten. Omschrift: (bloem naar rechts, stadswapen Leeuwarden, bloem naar links) PRINCIPIVM * LIBERTATIS * 1580 * Keerzijde: David met slinger (Willem van Oranje) en Goliath (Spanje) in gevecht. Omschrift: * A * DOMINO * FACTVM * EST * ILLVD - * Productieplaats: Leeuwarden, muntmeester: Lodewijk Alewijn. 1580, zilver, 31,5 mm, 8,8 gram. Collectie: NNC RP-02595. Referenties: vergelijk Dugniolle 2805; vergelijk Van Loon-1 281.2. Opmerkingen: Dugniolle schrijft Haarlem in plaats van Harlingen. Vergelijkbare vierkante afslagen zijn aangeboden op een veiling van Heritage Auctions Europe (november 2014 kavel 4918, opnieuw mei 2015 kavel 5915) en Schulman veiling 352 kavel 1335.⁷

Keerzijde: David met slinger (Willem van Oranje) en Goliath (Spanje) in gevecht. Omschrift: * A • DOMINO • FACTVM • EST • ILLVD • *
Productieplaats: Leeuwarden. 1580, koper, 28,5 mm. Collectie: NNC RP-02597. Referenties: variant van Dugniolle 2805a; Van Loon-1 281.2; Tas 161. Opmerking: variant met DOMINO - O in plaats van DOMINO, de tekst wordt doorbroken door de linkervoet van Goliath.

Voorzijde: het afbreken van de drie forten.
Omschrift: (bloem naar rechts, stadswapen Leeuwarden, bloem naar links)

PRINCIPIVM • LIBERTATIS • 1580 •

Keerzijde: David met slinger (Willem van Oranje) en Goliath (Spanje) in gevecht. Omschrift:

* A • DOMINO • FACTVM • EST • ILLVD • *

Productieplaats: Leeuwarden. 1580, zilver, 31 mm, 7,6 gram. Collectie: NNC RP-02594. Referenties: Dugniolle 2805; Van Loon-1 281.2.

Voorzijde: het afbreken van de drie forten.
Omschrift: (bloem naar rechts, stadswapen Leeuwarden, bloem naar links)

PRINCIPIVM • LIBERTATIS • 1580 •

Keerzijde: zeven pijlen door twee ineengeslagen handen bijeengehouden. Omschrift: stadswapen Leeuwarden

CONCORDIA • FRISIAE • LIBERTAS •

1580, zilver (komt ook voor in koper), 30 mm, 5,1 gram. Collectie: NNC RP-02598. Referenties: Dugniolle 2806; Van Orden-1.853. Opmerking: de afbeelding en het omschrift komen overigens voor het eerst voor in 1608, zie pagina 43 in Van Loon-2.⁹ ○

Voorzijde: het afbreken van de drie forten.
Omschrift: (bloem naar rechts, stadswapen Leeuwarden, bloem naar links)

PRINCIPIVM • LIBERTATIS • 1580 •

Keerzijde: David met slinger (Willem van Oranje) en Goliath (Spanje) in gevecht. Omschrift:

* A • DOMINO • FACTVM • EST • ILLVD • *

Productieplaats: Leeuwarden. 1580, koper, 30,5 mm. Collectie: NNC RP-02596. Referenties: Dugniolle 2805; Van Loon-1 281.2; Tas 161.⁸

Voorzijde: het afbreken van de drie forten.
Omschrift: (bloem naar rechts, stadswapen Leeuwarden, bloem naar links)

PRINCIPIVM • LIBERTATIS • 1580

Noten

1. Loon, G. van (1723) *Beschryving der Nederlandsche Historiepenningen 1* ('s Gravenhage) 281.1 en 281.2 verguld zilver. [vLoon-1]
2. Dugniolle, J.F. (1876) *Le jeton historique des dix-sept provinces des Pays-Bas 2* (Brussel) nummers 2805 en 2806.
3. <https://toenentoe.nl/friesland/plaatsen/harlingen.html> (raadpleging 13 januari 2026).
4. https://nl.wikipedia.org/wiki/George_van_Lalaing (raadpleging 26 januari 2026).
5. Schroor, M. (2002) La principale forteresse de Frize: Het terrein van het voormalige blokhuys van Harlingen, in: *Heemschut 79-3*, 6-8.
6. Orden, G van (1825) *Handleiding voor verzamelaars van Nederlandsche historiepenningen 1* (Leiden).
7. Heritage Auctions Europe (november 2014) *veiling*, kavel 4918, opnieuw Heritage Auctions Europe (mei 2015) kavel 5915; Schulman (28 januari 2017) *veiling 352*, kavel 1335.
8. Tas, M. (2000) *540 Rekenpenningen van de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw* (Rotterdam).
9. Loon, G. van (1726) *Beschryving der Nederlandsche Historiepenningen 2* ('s Gravenhage). [Van Loon-2]